

MŰHELYTANULMÁNYOK 5.

ÍRÁSOK A PRAY-KÓDEXRŐL

Szerkesztette:

BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES

HORVÁTH BALÁZS

Argumentum Kiadó

—
ELTE BTK Vallástudományi Központ
Liturgiátörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2019

Készült az NKFIH K 119355
„Pray-kódex. Hálózati és nyomtatott kritikai kiadás”
kutatási programjának támogatásával

Szerkesztette
BARTÓK ZSÓFIA ÁGNES
HORVÁTH BALÁZS

Lektorálta
HORVÁTH IVÁN

ISBN 978-963-446-811-0

© Argumentum Publishing House, 2019
© Bartók Zsófia Ágnes, Boreczky Anna, Constantinovitsné Vladár Zsuzsa,
Földváry Miklós István, Horváth Balázs, Elena Llamas-Pombo,
Szentgyörgyi Rudolf, Szij Enikő, Uhrin Dorottya 2019

All rights reserved. No part of this book may be reproduced or translated in any form, by print, photoprint, microfilm, microfiche, digital copy or any other means without written permission from the publisher.

PRINTED IN HUNGARY

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: Félúton	7
Bartók Zsófia Ágnes: Anyanyelvűség a középkori liturgiában. A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseihez.....	9
Uhrin Dorottya: Az ún. I. és II. esztergomi zsinat és a Pray-kódex.....	19
Boreczky Anna: Kelet és nyugat között: A Pray-kódex képsora	29
Horváth Balázs: A Pray-kódex kalendáriuma és szanktoráléja európai összehasonlításban.....	47
Földváry Miklós István: Gyászszertartások a régi magyar liturgiában	65
Szentgyörgyi Rudolf: A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés.....	97
Elena Llamas-Pombo: Pour une étude de la ponctuation du Halotti beszéd és könyörgés dans un contexte européen	111
Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: A Halotti beszéd korai közlései és a kortárs nyelvtudomány	129
Szj Enikő: A Halotti beszéd mint az első finnül írt lapp–finn–magyar összehasonlító nyelvészeti nagydoktori értekezés tárgya (1869).....	143
Függelék: A temetési szertartás átírása.....	157

Szentgyörgyi Rudolf

A HALOTTI BESZÉD ÉS A HALOTTI KÖNYÖRGÉS

A SZÖVEGKÖZLÉS TÖRTÉNETE

A Pray-kódex 136^r lapját – 1770-es felfedezése óta – megkülönböztetett kutatói figyelem övezi, hiszen itt olvasható az első összefüggő, magyar nyelven lejegyzett szöveg, a magyar nyelv (és egyben az uráli nyelvcsalád) legelső szövegemléke, amelynek a magyar nyelvtörténetírásban betöltött kiemelkedő szerepén túl irodalomtörténeti, retorikatörténeti, liturgiátörténeti, művelődéstörténeti (stb.) jelentősége is vitathatatlan, szakirodalma pedig könyvtárnyi terjedelmű.

A Halotti beszéd felfedezését követően a nyelvemlék első ismertetője, Pray György a beszéd elejéről vett hétsoros mutatványát még cím nélkül idézi.¹ Sajnovics *Demonstratio*-jában jelenik meg először a beszéd teljes szövege, ő a kódex rubrumos felirata (*Sermo super sepulchrum*) nyomán *sermó*ként említi.² Megjegyzendő, hogy sem Pray, sem Sajnovics nem szól a később általánosan „Könyörgés”-ként hivatkozott szövegrészről. Gyarmathi Sámuel szintén csupán a beszédet közli (azonban ezt nevezi „Könyörgés”-nek): „halottak felett mondatni szokott Könyörgéfskét, vagy-is Intéfskét. E’nek a’ mái Magyar nyelven im’ ez az értelme. [...] Latiatuk feylem...”³

Maga a könyörgés – még a XVIII. században – elsőként Koller József nagyszabású egyháztörténeti munkájában bukkan fel, folyamatos szedéssel a beszédhez csatolva (a teljes szöveg *Sermo sacerdotis super sepulchrum* címet kapott).⁴ Közlése arra enged következtetni, hogy e szövegrész a beszéd szerves része. Ez azonban Koller esetében még nem egyértelmű, ő feltehetően egy félreértés áldozata. Révai tudósít bennünket arról, hogy Pray György és Koller József élénk szakmai levelezésben álltak Cornides Dániel-

¹ PRAY György: *Vita S. Elisabethae viduae nec non B. Margaritae virginis*. Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770. 248. B) jegyzet.

² SAJNOVICS János: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae (Nagyszombat, Trnava) 1770. (A nagyszombati kiadás valójában 1771-ben készült, a *Demonstratio* 1770-es dániai kiadásában még nem szerepel a Halotti beszéd, vö. nagyszombati kiadás 4. lap.) Említései a nagyszombati kiadásban: 4: *Hic sermonem Ungaricum*; 7: *sermonem hunc*. A modern magyar fordítás (a második említéskor) „Halotti Beszéd”-ként adja vissza, lásd SAJNOVICS János: *Demonstratio*. Szerk. Szfj Enikő, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa. ELTE, Budapest 1994. (Bibliotheca Regulyana 2) 26.

³ GYARMATHI Sámuel: *Okoskodva tanito Magyar Nyelvmester. I. Kolo’svaratt* (Kolozsvár) 1794. 120.

⁴ KOLLER József: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. Tomus I. Posonii (Pozsony, Bratislava) 1782. 414.

lel. Pray 1773. február 18-án Pozsonyban kelt levelében közli Cornidesszel a beszédet és a könyörgést. Révai ezt a levelet kézbe véve a következőket jegyzi fel:⁵

Latiatuc feleym stb. Ehhez [Pray] folytatólagosan hozzáfűzi a második, rövidebb beszédet is: *Scerelmes bratym* stb. Ezt helytakarékoság (!) céljából tette, hiszen az utóbbi beszéd magában a kódexben valójában elkülönül a korábbtól.

Koller feltehetően nem látta magát a kódexet, a szöveget (Pray „helytakarékos” lejegyzését) Cornidestől kaphatta, ekként születhetett meg az ő sajátos szövegkiadása.

A Könyörgés szövege ettől kezdve rendre a beszéddel együtt fordul elő, ám a XIX. század korai, nagytekintélyű kiadásai – Kollertől eltérően – jellemzően a beszédet elkülönítve, önálló szövegegységként tekintenek rá. Így találjuk elsőként Révai Miklós *Antiquitates*-ében, a Halotti beszéd (*Allocutio funebris prima longior* cím alatt közölt) szövege után új, *Allocutio funebris altera brevior* címmel bevezetve.⁶ Ezt a gyakorlatot követi Döbrentei Gábor („Temetési beszéd, vagy az eddig úgy nevezett Hosszabb megszólítás” és „Könyörgés, vagy eddig úgy nevezett: Rövidebb megszólítás”), illetve Budenz József finn, lapp és magyar olvasattal kísért közlése is (*Hautauspuhe* ’Halotti Beszéd’ és *Rukuos* ’Könyörgés’ címek alatt).⁷

A XIX. század folyamán ismét felbukkan, a század végétől pedig (lényegében napjainkig) általánossá válik az a gyakorlat, mely a két szövegegységet – jellemzően „Halotti beszéd”,⁸ utóbb „Halotti beszéd és könyörgés” cím alatt – összefüggő szöveggként kezeli. A közlések – tipográfiai szempontból – három csoportba sorolhatók: a két szövegegységet vagy folyamatos szöveggként (Zolnai, Pintér, Mészöly, A. Molnár, Dömötör, Haader–Korompay–Terbe stb.),⁹ vagy elváló új sorral és/vagy bekezdéssel tagolva

⁵ RÉVAI Miklós: *Magyar irodalmi régiségek*. Szerk. STEMLER Ágnes, ford. C. VLADÁR Zsuzsa, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – OSZK, Budapest 2014. 233. (Toldalék.)

⁶ RÉVAI Miklós: *Antiquitates literaturae Hungaricae. Volumen I.* Pest 1803. 35–39. és 40–42. A cím magyar fordításban: „Az első, hosszabb halotti beszéd” és „A második, rövidebb halotti beszéd”. RÉVAI: *Magyar irodalmi régiségek* 68. és 72.

⁷ DÖBRENTÉI Gábor: *Régi magyar nyelvemlékek*. I. Buda 1838. 5–6; vö. még: 7–9. Oskar Aukusti Frithiof BLOMSTEDT: *Halotti Beszéd ynnä sen johdosta Wertailevia Tutkimuksia Unkarin, Suomen ja Lapin Kielissä*. Helsingissä (Helsinki) 1869. *Hautauspuhe* 9–13; *Rukuos* 14–15.

⁸ A műfaj nevéből megalkotva TOLDY Ferenc nevezi először Halotti beszédnek. MADAS Edit: „Halotti beszéd és könyörgés”, in Uő (szerk.): „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. OSZK, Budapest 2009. 222.

⁹ ZOLNAI Gyula: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig*. MTA, Budapest 1894. 62. (Vö. 63.) A nyelvemlék bemutatása során a Könyörgésről mégis külön tesz említést, lásd 52. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés. Első kötet: A magyar irodalom a középkorban*. Budapest 1930, 251–252. A szöveg értelmezésében – „olvasása a mai irodalmi nyelven” – már bekezdéssel választja el a Könyörgést (252–253). MÉSZÖLY Gedeon: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest 1956. 112. Az olvasat (111) és értelmezés (110) közlésében bekezdéssel választja el a Könyörgést. A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek. Olvasat, értelmezés, magyarázatok, frazeológia*. Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Debrecen 2005. 22–23. Az olvasat (23) és az értelmezés (24–25) esetében a Könyörgés új sorban kezdődik. DÖMÖTÖR Adrienne: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. század végéig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2006. 27. Az

(Simonyi, Szinnyei, Jakubovich–Pais, Pais, Benkő, Bárczi, Madas stb.),¹⁰ olykor a második egységet „Könyörgés” vagy „A Halotti Beszéd Könyörgése” alcímmel bevezetve (Toldy, E. Abaffy stb.) találjuk.¹¹ A forrás átiratai (továbbá olvasatai és értelmezései) között – a XIX. század végétől napjainkig – nemigen találunk olyat, mely a XIX. század korai közléseihez (Révai, Döbrentei, Budenz) hasonlóan két, egymástól független szöveggént tekintene a beszédre és a könyörgésre.¹²

A Budenz 1869-es közlése óta eltelt százötven év lényegében valamennyi szövegkiadása és interpretációja – immár szövegfilológiai hagyományra merevedve – erősíti tehát azt a felfogást, mely szerint a két szövegegység szervesen összetartozik, egyetlen összefüggő szövegnek tekinthető. A forrásunkat vizsgáló diszciplínák kutatástörténete e felfogást lényegében magáévá tette,¹³ nyelvemlékünket általában ekként szokás számontartani. Az említések végeláthatatlan sorából csupán néhány szakirodalmi példát említek a tudománytörténetben konszenzus övezte nézetre (mely természetes módon a tudománynépszerűsítő irodalomban is általánossá vált, illetve tankönyvi tételként is megfogalmazást nyert): „Ismert legrégebb összefüggő szövegű, magyar nyelvemlékünk, a Halotti Beszéd és Könyörgés”;¹⁴ „A [Halotti Beszéd és Könyörgés a] jelenleg ismert legrégebb magyar nyelvű szövegemlék”;¹⁵ „A Halotti beszéd és könyörgés (HB.) a ma-

olvasat (28) és az értelmezés (29–30) esetében a Könyörgés új sorban kezdődik. HAADER Lea – KOROMPAY Klára – TERBE Erika: „Halotti beszéd és könyörgés. A nyelvemlék egyszerűsített betűhű átirata”, in KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2018. 78. Az olvasat (79) és az értelmezés (79–80) esetében a Könyörgés új bekezdésben kezdődik.

¹⁰ SIMONYI Zsigmond: „A »Halotti beszéd« tájnyelvi sajátosságai”, *Magyar Nyelvőr* IX (1880) 145–149. (A nyelvemlék szövegközlése: 148–149.) SZINNYEI József: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana”, *Magyar Nyelv* XXII (1926) 157–170. A nyelvemlék szövegközlése: 169–170. JAKUBOVICH Emil – PAIS Dezső (összeállította): *Ó-magyar olvasókönyv*. Danubia, Pécs 1929. 69–70. E szövegközlés nyomán: MOLNÁR József – SIMON Györgyi: *Magyar nyelvemlékek*. Tankönyvkiadó, Budapest 1980. 27. PAIS Dezső: „A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése”, *Magyar Nyelv* XXXVIII (1942) 159–162. Szövegközlés: 160–161. BENKŐ Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 47–49; 55–56. Csak olvasatot és értelmezést közöl. BÁRCZI Géza: *A Halotti beszéd nyelvtörténeti elemzése*. (Sajtó alá rendezte és szerk. E. ABÁFFY Erzsébet – N. ABÁFFY Csilla.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1982. 13. A könyörgés a beszédet sorkihagyással követi, ennek azonban elsődleges oka a *uimagguc* szó kéziratbeli javításának a közlése, mely önálló sorba került. MADAS Edit (szerk.): *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor*. Tankönyvkiadó, Budapest 1992. 317.

¹¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története – Példatárral – 1851*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1987. 82–87. E. ABÁFFY Erzsébet: „Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata”, *Magyar Nyelv* LXXXVI (1990) 124–127.

¹² Kivételként lásd: GULYA János: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd”, in MATICSÁK Sándor (szerk.): *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai II.* Nemzetközi Magyarisztan-tudományi Társaság, Debrecen–Budapest 2007. 331–342. (Szövegközlés: 340–341.); illetve: GULYA János: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” *Új Hegyvidék* (2007/ősz–tél) 205–219. (Szövegközlés: 216–218.)

¹³ A kevés kivétel között feltétlenül megemlítenendő HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Magyar Szemle Társaság, Budapest 1931. 83.

¹⁴ JAKUBOVICH – PAIS: *Ó-magyar olvasókönyv* 65.

¹⁵ MOLNÁR – SIMON: *Magyar nyelvemlékek* 27.

gyar nyelv első, másolatban fennmaradt szövegemléke.”¹⁶ „A Halotti beszéd és könyörgés a magyar nyelv (és az egész uráli nyelvcsalád) első fennmaradt szövegemléke”;¹⁷ „A legkorábbi – fennmaradt – magyar nyelvű szöveg a 32 soros *Halotti Beszéd és Könyörgés*.”¹⁸ „A legelső összefüggő szövegű magyar nyelvemlék [...] a *Halotti beszéd*. [...] A *Halotti beszéd* első része 26 sorból áll, második része 6 sort foglal magába.”¹⁹ stb. A könyörgést bevezető, olykor felbukkanó alcímszerű megjelölés – „A Halotti Beszéd Könyörgése”²⁰ – szintén azt sugallja, hogy a könyörgés a Halotti beszéd – mint szövegegész – szerves része.

A szövegátiratok és interpretációk jó részének a könyörgés közlésénél alkalmazott óvatossága ugyanakkor – amint láttuk, elváló új sorral vagy bekezdés jelölésével, illetve alcím kitételével – ezt az egyöntetűnek látszó meggyőződést mégis némi bizonytalansággal árnyékolja be. E filológiai bizonytalanság olykor továbbgyűrűzik, legutóbb lásd tankönyvi tételként: „A nyelvemlék két részből áll: a 26 soros temetési beszédből és a 6 soros könyörgésből”.²¹ Ezt a bizonytalanságot két tényező tovább erősíti: a címhasználat és a rövidítések gyakorlata.

Azok a korai szövegközlések, melyek két különálló szöveggént jelentették meg nyelvemlékünket – amint fentebb bemutattuk –, a két szöveget saját címeikkel látták el. A (többé-kevésbé) egységes szöveggént történő közlések Toldy Ferenc nyomán²² *Halotti beszéd*-nek²³ nevezik a teljes szöveget,²⁴ később *Halotti beszéd és könyörgés* lesz a nyelvemlék címe. A „részei” pedig leggyakrabban *Halotti beszéd*, illetve a *Halotti beszéd könyörgése* (vagy röviden: *Könyörgés*) megnevezést kapják. A *Halotti beszéd* említés

¹⁶ TERBE Erika: „A nyelvemlékek”, in KISS Jenő – PUSZTAI Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest 2018. 52–77. 59.

¹⁷ DÖMÖTÖR: *Régi magyar nyelvemlékek* 26. Hasonlóképpen: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 11.

¹⁸ MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

¹⁹ PINTÉR Jenő: *A magyar irodalom története. Első kötet: A magyar irodalom a tizennyolcadik század végéig*. Bibliotheca, Budapest 1942². 34–35.

²⁰ Lásd pl. E. ABFFY: „Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata” 125. Hasonlóképpen: DIÓSI István (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon*. „Mihály” (<http://lexikon.katolikus.hu/M/Mih%C3%A1ly.html>)

²¹ TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

²² TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története* 82., vö. MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

²³ Lásd pl. SIMONYI: „A »Halotti beszéd« tájnyelvi sajátosságai” 148., SZINNYEI: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana” 157, 169. stb. Újabban hasonlóképpen: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 20 et passim; lásd a szövegközlés (22), az olvasat (23) és az értelmezés (24) bevezetését is. Lásd még: „A szűkebben vett Halotti beszédet – az utolsó mondat [értsd: a könyörgés] kivételével – [...]” (11). Vö. még: „a rövidebb elnevezés eltekint a beszéd végén, után álló könyörgés külön említésétől” A. MOLNÁR Ferenc: „A Halotti beszéd és könyörgés értelmező átírásban”, in *Biblia Sacra Hungarica – A magyar Biblia ezer éve*. (é. n.) <http://biblia.drk.hu/texts/show/28>

²⁴ Az első ilyen szövegközlés – eltekintve Koller fentebb bemutatott kiadásától – éppen magától Toldy Ferencről ered (TOLDY: *A magyar nemzeti irodalom története* 82–87). Nem lehetetlen, hogy a két szöveg „eggyé válása” éppen Toldy 1851-es kiadásának (és magának Toldynak) a tekintélye alatt kezd formálódni.

tehát – akár egyetlen szakmunkán belül is – jelölheti a teljes nyelvemléket is, de az ún. első részt, magát a beszédet is.²⁵

A rövidítések rendszere még több ellentmondást rejt magában. A „teljes” nyelvemlék rövidítése a következő változatokban fordul elő: HB.,²⁶ HB. és K.,²⁷ HBK[.]²⁸ A „részeket” pedig leginkább HB.,²⁹ illetve HBK.³⁰ rövidítésekkel szokás jelölni.

Érdeemes – példaként – néhány szerző rövidítésrendszerét áttekinteni. Benkő Loránd: HB. és K. (teljes emlék), HB. (beszéd), HBK. (könyörgés).³¹ A. Molnár Ferenc: HB. ~ HBK. (teljes emlék), HB. (beszéd), HBK. (könyörgés).³² Horváth Iván: HBK (teljes emlék).³³

A rövidítések alkalmazását tekintve összefoglalóan a következő kép rajzolódik ki: HB. és K.: a teljes emléket jelöli. HB.: jelölheti a teljes emléket is, de a beszédet is. HBK[.]: jelölheti a teljes emléket is, de csupán a könyörgést is. E két utóbbi rövidítés bizonytalan használata, illetve többértékűsége alkalmasint filológiai pontatlansághoz vagy akár félreértéshez is vezethet.

EGY VAGY KÉT SZÖVEGEMLÉK?

A fentebb érintett kettős filológiai bizonytalanság (ti. a címek és a rövidítésrendszer alkalmazásában) a szövegkiadások bizonytalanságával karöltve (ti. a könyörgést a beszéd részének tekintik, a szövegegészen belül jobbra mégis kissé elkülönül) véleményem szerint arra a problémára vezethető vissza, hogy az egyöntetűnek látszó állásfoglalás ellenére a nyelvemlék két és fél évszázados kutatástörténetében mégsem sikerült nyugvópontra jutni a tekintetben, hogy valójában a Pray-kódex 136° lapján egyetlen összefüggő vagy két különálló magyar szövegemlék található. Az alábbiakban – több, egymással részben összefüggő, részben független szempont mérlegelésével – erre a kérdésre keresünk választ.

²⁵ Lásd A. Molnár Ferenc a 23. jegyzetben említett munkáit, magyarázatként pedig citátumait.

²⁶ Pl. SZINNYEI: „A Halotti Beszéd hang- és alaktana”, A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*, TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

²⁷ Pl. BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, HAADER – KOROMPAY – TERBE: „Halotti beszéd és könyörgés” 78.

²⁸ Pl. ponttal: A. MOLNÁR: *A legkorábbi magyar szövegemlékek* 11; pont nélkül: HORVÁTH Iván: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. OSZK, Budapest 2015. 78.

²⁹ Általánosan.

³⁰ Pl. BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, A. MOLNÁR Ferenc: „Pótlólagos megjegyzések a Halotti beszéd és könyörgés értelmezéséhez”, *Magyar Nyelvőr* CXXVI (2002) 101–102.

³¹ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*.

³² A. MOLNÁR: „Pótlólagos megjegyzések...”, Uő: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Figyelemre méltó, hogy a HBK. rövidítés a teljes emléket és a könyörgést is jelölheti.

³³ HORVÁTH: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* (A részek rövidítéseit nem alkalmazza.)

A vizuális megközelítés

„A nyelvemlékkel való ismerkedés elvileg kezdődhet azzal is, hogy kézbe vesszük (...)”³⁴ A féltve őrzött kódex fellapozását (bizonyos fenntartásokkal) helyettesítheti a jó minőségű, lehetőleg színes fénykép, faksimile.³⁵ Jelen vizsgálatunk számára a kiváló minőségű faksimile is elegendő.³⁶ Elég egyetlen pillantást vetnünk a kódex 136^r lapjára, jól látható, hogy a beszéd, a könyörgés, illetve a latin nyelvű mintabeszéd élén is önálló, közelítőleg azonos nagyságú (két-két sort összefogó, de nagyjából három sor magasságú) piros színnel (rubrummal) festett díszes kezdőbetű (iniciálé) áll. Az iniciáléval kezdődő szövegek első szavai (*Latiatuc*, *Scerelmef*, *Optime*) pedig szintén rubrummal alá-, illetve áthúzva jelennek meg. Ezzel szemben az összefüggő szöveget alkotó (tehát nem szövegkezdő) mondatok nagy kezdőbetűi feketék, melyeket a másoló rubrummal emelt ki, méretük pedig alig haladja meg a többi betű nagyságát. Ez az eljárás a kódexben következetesnek látszik, e tekintetben érdemes a kódex egészét is tanulmányozni. Ezúttal csak a nyelvemlékünket körülvevő lapokat vesszük számba.

A megelőző (135^v) lapon három könyörgés (*oratio*) található. Mindhárom szöveg kezdete iniciáléval, illetve a szöveg első szavának rubrumozásával van kiemelve. A szövegeket rubrummal írt *Alia oratio* ('Másik könyörgés'), illetve *Alia* választja el egymástól. Érdemes megfigyelni, hogy a második és harmadik könyörgés *Suscipe* kezdőszavainak élén ugyanolyan formájú és méretű *S* iniciálék állnak, mint a rákövetkező oldalon a magyar könyörgés (*Scerelmef bratym*) első szavának élén.

A latin nyelvű mintabeszéd után (136^v) egy újabb könyörgést találunk (rubrummal írt *Alia*-val bevezetve), mely szintén – a helyszűke miatt kisebb méretű és nem új sorban kezdődő – iniciáléval és a kezdőszó (*Orate*) rubrumos kiemelésével indul.³⁷

A nyelvemlék vizuális megközelítése nyomán arra következtethetünk, hogy a kódex összeállítója, másolója a könyörgést új, önálló szövegnek tekintette. Ezt erősíti továbbá, hogy a könyörgésnek a kódexben olvasható latin nyelvű, a liturgikus szövegbe illesztett megfelelője³⁸ – *Fratres karissimi* – néhány lappal előbb (134^r) hasonló iniciáléval és rubrumos kiemeléssel szintén önálló szöveggént jelenik meg.

³⁴ JUHÁSZ Dezső: „Interpretációs szintek a nyelvemlékek olvasásában és értelmezésében”, in BENŐ Attila – T. SZABÓ Csilla (szerk.): *Az ember és a nyelv – Térben és időben. Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 110. évfordulóján*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 2016. 183–190. 184.

³⁵ Vö. JUHÁSZ: „Interpretációs szintek...” 184.

³⁶ <http://mek.oszk.hu/12800/12855/>

³⁷ A latin beszéd szövegének és magyar fordításának közlései ezt a szempontot szintén nem tartják szem előtt, a beszédre következő könyörgést (az *alia* szót is megtartva!) – attól is függetlenül, hogy ez a könyörgés nem a magyar megfelelője – a beszédhez illesztik, lásd BALÁZS János: *Magyar deákság*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 463–466., MÉSZÖLY Gedeon fordítása, ill. MADAS: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez* 319–320.

³⁸ Ennek problémájáról lásd később.

A latin forrásszövegek helye a kódexben

A Pray-kódexben előttünk álló temetési szertartás (133^r–135^r) „az »itt a pap a holttesthez járul« szavakkal kezdődik, ami vagy a kódexben utal hiányra (a szöveg új ívfűzet kezdete), vagy azt jelzi, hogy a P[ray-kódex] csak részlegesen közöl egy, föltehető előzményében még bővebben leírt gyászszertartást”.³⁹ A szertartás folyamata közben is megszakad, majd a temetőben nyugvó hívekért mondott fohással és a templomba való visszatéréssel zárul (135^r). Ugyanezen a lapon (mintegy függelékként) további szertartásrészletek találhatók: két processzió (a holttest megszentelése és bevitele a templomba, illetve processzió a halál évfordulóján a sírhoz). A következő három lap a temetési szertartás leírását követő másfajta függelék, egyfajta „szöveggyűjtemény”. A 135^v-n olvasható a már említett három latin nyelvű könyörgés, a következő, 136^r lapon kapott helyet a magyar nyelvű beszéd és könyörgés, illetve e lap alján kezdődik a latin nyelvű beszéd, mely a következő (136^v) lapon folytatódik, majd ezt követően, a lap alján egy, már szintén említett újabb könyörgés áll, amely azonban nem hozható összefüggésbe a magyar nyelvű könyörgés szövegével.

A latin könyörgést a szertartás rendjébe beillesztve a 134^r oldalon, míg a beszédet a függelékben, a magyar nyelvű szövegek után a 136^{r-v} oldalakon találjuk.⁴⁰ Minthogy a latin mintaszövegek különböző helyeken lelhetők fel a kódexben, kevéssé tűnik valószínűnek, hogy a felhasználásukkal született beszéd és könyörgés egyetlen összefüggő szövegegységet alkosson.

A latin forrásszövegek helye a liturgiában

A latin nyelvű temetési szertartásszöveg csupán jelzi a helyét a beszédnek (134^r): *Hic fiat sermo ad populum*, azaz (nyersfordításban): „Itt legyen egy beszéd a néphez”. A latin nyelvű szertartásba illeszkedő beszéd anyanyelven is elhangozhatott, annak megformálása jellemzően a temető papra volt bízva. (Ezért is tekinthető a függelékben közölt latin sermo egyfajta mintaszövegnek,⁴¹ melynek felhasználásával akár ad hoc is születhetett a sírnál elhangzó anyanyelvű beszéd.) A beszéd után a pap – a Szentháromság személyeinek nevében – háromszor földet dob a sírgödörbe. Ezután következik az antifónával (*De terra plasmasti me, et in carne induisti me...* 'Földből alkottál engem, és testet adtál nékem...') keretezett – a Vulgata és nyomában a liturgiában alkalmazott számozás szerinti – 138. zsoltár. Ezt követi az a könyörgés, melynek magyar nyelvű tolmácsolása a „függelékben” kapott helyet.

³⁹ FÖLDEVÁRY Miklós István: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában”, jelen kötetben 72.

⁴⁰ Feltehető, hogy a Pray-kódex összeállítója helyezte ide, forrásában a szertartás részeként állhatott. Erre utal, hogy áthozta a (feltehetően a forrásában szereplő) utasítást (rubrikát) is: *Hic faciat sacerdos sermonem populo* ('Ezen a helyen mondjon a pap beszédet a népnek'), amely utasításnak e „szöveggyűjteményben”, a szertartás rendjéből kiragadva nemigen van funkciója.

⁴¹ Vö. ADAMIK Tamás (főszerk.): *Retorikai lexikon*. Kalligram, Pozsony 2010. 475.

Minthogy a korabeli liturgikus rend szerint sem közvetlenül egymás után hangzott el a beszéd és a könyörgés (ráadásul a beszéd anyanyelven is elhangozhatott, a könyörgést viszont – a szertartás szervezettebb részeként – latinul kellett elmondani), a magyar „változatokra” sem tekinthetünk egyetlen, összefüggő szöveggé.⁴²

Műfaji megfontolások

Mind a latin nyelvű, mind a feltehetően a felhasználásával megalkotott magyar nyelvű beszéd műfaja – amint a Halotti beszéd műfajjelölő rubrumos címe: *Sermo super sepulchrum* is mutatja – *szermó* ('beszéd').⁴³ A rövidebb szöveg – nem problémamentes – hagyományos műfaji megjelölése viszont *könyörgés*.

A *könyörgés* – egyházi szakszövekként – a latin *oratio* (szó szerint: 'imádság') műfaji megnevezésének a liturgiában alkalmazott magyar nyelvű megfelelője. Ekként a nyelvemlékünkre vonatkozó szakirodalom is gyakran hozza összefüggésbe a „könyörgést” a latin *oratio*-val.⁴⁴ Az előttünk álló hatsoros szöveg azonban a szó szoros értelmében nem tekinthető „könyörgés”-nek. Korábban a latin *monitio* műfaji meghatározás merült fel: „majd *könyörgésre hívja fel* a népet (ez a »monitio«)”.⁴⁵ Újabban Földváry Miklós István vizsgálta a szöveg műfaji besorolását:

A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés, hanem úgynevezett prefáció vagy invitáció, olyan szövegtípus tehát, amelyet könyörgések előtt mond a pap, és a híveket szólítja imára.⁴⁶

(NB. Nyelvemlékünkre vonatkozóan a *könyörgés* kifejezés oly mélyen beágyazódott a magyar nyelvtörténeti, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti hagyományba, hogy „átnevezése” nem látszanék célszerűnek.)

A két szöveg műfaja tehát különböző. Természetesen találunk rá példát, hogy különböző műformájú és/vagy műfajú szövegek mégiscsak egy szövegegységnek alkotnak. Ilyen például a klasszikus ókorba visszanyúló menipposzi szatíra, mely verset és prózát váltakoztató irodalmi műfaj,⁴⁷ vagy a talán legismertebb ófrancia széphistória, az *Au-*

⁴² Vö. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83: „Két külön szövegegységgel van hát dolgunk; a Pray-kódexben egymásután vannak úgyan leírva, de a szertartás folyamán külön-külön helyezkednek el”.

⁴³ E helyütt nincsen mód kitérni (közvetlenül vizsgálatunkat sem érinti) a *szermó*, a prédikáció és a homília (stb.) liturgikus műfajainak érintkezéseire és különbségeire. Vö. FÖLDVÁRY Miklós István: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárius temporáléjának jellegzetességei I. Bevezetés”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 143–154. és ADAMIK: *Retorikai lexikon* 475 „Halotti beszéd”, 1206–1208 „temetési beszéd”, lásd kül. 1206; illetve: 283–291 „egyházi beszéd”, 516–518 „homília”, 1071–1074 „sermo”.

⁴⁴ Pl. SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek. Második, bővített kiadás*. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. 28.

⁴⁵ Pl. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83. Vö. ADAMIK: *Retorikai lexikon* 476.

⁴⁶ FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

⁴⁷ Vö. pl. *Magyar Nagylexikon*. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest 2001. 12. kötet 919; SZEPES

cassin és Nicolette. Bár elvileg nem kizárható, hogy e két, különböző liturgikus műfajú szöveg egyetlen szöveg részeit alkossa, hiszen lehetséges, hogy egy beszéd imádságra való felszólítással záródjék, mégis, a következő szempont alapján ez kevésbé valószínű.

Retorikai-szerkezeti megfontolások

A Halotti beszéd és könyörgés eddig szerény számú retorikai elemzése⁴⁸ szintén egyetlen szövegegységnek tekinti a beszédet és a könyörgést:

A könyörgést el szokták választani a beszédetől, stílusát másképp ítélik meg: a beszéd szabad fogalmazású, a könyörgés egyetlen mondat, szorosan követi a latin eredetét. Retorikai szempontból, vagyis az érvelés szempontjából a könyörgés szoros egységet alkot a beszéddel.⁴⁹

Ezt a szoros egységet – eszerint – a két rész műfaji különbsége sem bontja meg. A beszéd részletes retorikai elemzésére itt nem vállalkozhatunk. A szövegre formálisabb, szerkezeti szempontból tekintve ugyanakkor a két rész szerves összetartozása kevésbé valószínű.

Ezúttal a könyörgés felől célszerű közelítenünk. Azt vizsgáljuk, hogy tartható-e az az – elsősorban a nyelvtörténeti szakirodalomban elterjedt – kitétel, miszerint a Könyörgés „A Halotti beszéd könyörgése”. Amint fentebb láttuk, nem lehet kizárni, hogy egy szermó imádságra való felszólítással (moníció vagy invitáció) záruljon.

A latin szermó befejezése érintkezik az invitáció műfajával: *Rogamus igitur vos, fratres [...] ut [...] quaeratis et huic misero homini hodie a deo misericordiam*, „Kérünk tehát benneteket, testvéreim, [...] kérjétek ennek a szegény embernek is ma az Istentől könyörületet”.⁵⁰ Ehhez hasonlóan természetesen a magyar nyelvű beszéd is záródhat invitációval.

A könyörgés mint imára felhívás azonban mégsem tartozik a beszédhez, hiszen a beszéd maga már tartalmaz egy meglehetősen terjedelmes moníciót⁵¹ (mely a beszéd első részének gondolatmenetéhez kapcsolódik, annak szerves folytatása): *Wimagguc uromc*

Erika: „Menipposzi satíra”, in KIRÁLY István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 8. kötet 251.

⁴⁸ ADAMIK: *Retorikai lexikon* 475–477; Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ Anna: *Az olvasás múltja és jelene. Az olvasás grammatikai, pragmatikai és retorikai megközelítésben*. Trezor Kiadó, Budapest 2006. 448–450. Meg kell jegyeznünk, hogy korábban is születtek retorikai kérdéseket érintő munkák – lásd pl. TARNAI Andor: „A Halotti Beszéd retorikája” in SZELESTEI N. László (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi középkori könyvkultúráról*. OSZK, Budapest 1989. 39–49., vö. még: az itt hivatkozott irodalom –, melyek azonban egyes, a retorikával érintkező kérdés vizsgálatán nem mutatnak túl, illetve nem vállalkoznak a nyelvemlék átfogó retorikai elemzésére.

⁴⁹ ADAMIK: *Retorikai lexikon* 476. Vö. ADAMIKNÉ JÁSZÓ: *Az olvasás múltja és jelene* 449.

⁵⁰ MADAS: *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez* 319. (A szövegközlés idevonja az *Alia. Orate fratres...* kezdetű, a kódexben önálló szöveggként álló moníciót is, mely nem része a latin nyelvű beszédnek.) A magyar szöveg Mészöly Gedeon fordítása.

⁵¹ Vö. GULYA: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd” 333.

isten keglmet ez lelic ert ... Es keassatuc uromchuz charmul., amelyet valóban imádság követ: [*charmul*] *Kirl.* A háromszoros⁵² – a latin liturgiában is görögül megmaradt – *Kyrie eleison* ’Uram irgalmaz’ bibliai forrású, az ókeresztény korba visszanyúló imádság (akklamáció, hagyományosan *litániaként* említve),⁵³ a processziók alkalmával gyakran énekelték, a misének, a monasztikus liturgiákban pedig a zsolozsmának is állandó része lett.⁵⁴ Ezzel az imádsággal ez a szöveg lezárul.

A *Könyörgésként* említett moníció, illetve invitáció pedig egy újabb imádságra felhívás, mely önálló megszólítással indít és ugyancsak a *Kyrie eleison* imádsággal zárul: *clamate III.* [= *ter*, ’háromszor’] *K.* [= *Kyrie eleison*], ekként önálló szövegnek tekintendő. A *Könyörgés* mint imádságra felhívás tehát szövegszerűen nem tartozik a beszédhez (melynek van saját moníciója), annak nem szerves része, azaz nem tekinthető a „Halotti beszéd könyörgésé”-nek.

Stilisztikai megfontolások: a latin és a magyar nyelvű szövegek egymáshoz való viszonya

A Pray-kódex latin nyelvű szermója – amint korábban említettük – mintabeszéd. A magyar nyelvű sermo ennek szabad adaptációja,⁵⁵ mely latin eredetijét⁵⁶ csupán egyfajta „nyersanyagként” kezeli: szabadon hagy el belőle (pl. az Ezékiel prófétától származó idézet vagy a megváltás ténye), told hozzá (pl. a Máté-evangélium azon helyének felidézése, melyben Jézus Szent Péternek adja az oldás és kötés hatalmát vagy az angyalok és a szentek égi közbenjárásának kérése), fejt ki bővebben (a bűnbeesés bibliai története) vagy szerkeszt át (pl. a hallgatóságot a szöveg belsejében kétszeresen megszólító formulából keret lesz: a szöveg élére, majd a beszéd első felét záró mondat élére kerül). A magyar nyelvű beszéd tematikailag⁵⁷ és stílusában⁵⁸ is kétségtelenül iga-

⁵² Eredetileg mindhárom, azonos szövegű akklamáció Krisztust szólította meg. Később (a mise állandó tételeként) a hármast felkiáltást a Szentháromságra kezdték vonatkoztatni, ezzel állhat összefüggésben a középső akklamációnak a mise állandó részében *Christe eleison*-ra módosulása, melyet Nagy Szent Gergely pápának tulajdonítanak. Vö. Polycarpus RADÓ: *Enchiridion liturgicum*. Tomus primus. Herder, Romae – Friburgi – Barcinonae 1961. 298.

⁵³ Lásd pl. *Regula Sancti Benedicti* 9. 10; 12. 4; 13. 11; 17. 8.

⁵⁴ RADÓ: *Enchiridion liturgicum* 64; 298. Vö. *Regula Sancti Benedicti* 9, 12, 13, 17.

⁵⁵ Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 86; MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222; stb.

⁵⁶ MÉSZÖLY Gedeon magyar fordításában lásd: BALÁZS János: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1980. 463–466.

⁵⁷ Vö. „a magyar egyes gondolatokat szemel ki, melyek az igénytelenebb hallgató kedélyére erősebben hatnak”, HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 84.

⁵⁸ A latin beszéd egyfajta teológiai traktátusként is felfogható, míg a magyar beszéd első része, mely a bűnbeesés bibliai történetét idézi fel, erőteljesen narratív, a második rész pedig cselekvésre – imádságra – szólít fel.

zodik a korabeli hallgatóság ismereteihez, műveltségéhez, érzelmi állapotához, ezzel összefüggésben jóval erőteljesebb a stilisztikai-retorikai kidolgozottsága.⁵⁹

Az sem kizárt, hogy a beszéd nem egyetlen, hanem több forrásra megy vissza.⁶⁰ A latin mintabeszéden és az esetleges további írásos emlékeken⁶¹ túl ezen forrásokat a szóbeli (prédikációs) hagyományban is kereshetjük (például a gyümölcs keserű leve). E feltételezhető szóbeli hagyomány mellett a magyar beszéd kidolgozottsága, a hallgatóság iránti érzékenysége, gördülékeny narratívája (stb.) „arra vall, hogy ez a Beszéd valóban beszéd volt először, nem pedig írásmű”,⁶² azaz a liturgikus szóbeliségben formálódott,⁶³ még a latin mintabeszédből átvett gondolatok is „az élő beszéd természetességével”⁶⁴ olvadtak bele a magyar szermó gondolatmenetébe.

A könyörgés ezzel szemben egyetlen többszörösen összetett, bonyolult alárendelésekkel terhelt körmondat (ehhez hasonlót a beszédben nem találunk), mely – ha egyáltalán elhangzott – a hallgatóságra nem, csupán a latin forrásszövegre van tekintettel, szövegkövető fordításként⁶⁵ annak nyelvi, grammatikai és stiláris tükörképe. A hivatalos liturgikus szövegtípust képviseli, s mint ilyen, a beszéddel szemben az írásbeliségben született.

Itt jegyezzük meg, hogy a latin szöveghez fűződő különböző természetű viszonyulás indikátora lehet az is, hogy míg a beszéd a latin *fratres* megszólítást a feltehető korabeli anyanyelvű liturgikus szakterminológia *feleym* megfelelőjével adja vissza, addig a szövegkövető könyörgés a szókészletünkben viszonylag friss (az átadó nyelv mássalhangzó-torlódását még őrző), szláv eredetű *bratym* (vö. szl. *bratŕ* 'testvér'; az óegyházi szlávban liturgikus használatban is) szóval tolmácsolja, ezáltal az etimológiai jelentést tekintve is szorosabban tapad a latin kifejezéshez.

Keletkezésének, formálódásának, illetve a latin forrásszövegekhez való eltérő viszonyulásának eredményeként a két szöveg stílusa olyannyira különbözik egymástól, hogy e szempontból is célszerűbb a beszédre és a könyörgésre két önálló szöveggként tekinteni.

Nyelvjárástörténeti megfontolások

A nyelvtörténeti szakirodalomban felmerült az a szempont, hogy a beszéd és a könyörgés nem azonos (történeti) nyelvjárási nyelvváltozatot képvisel: „A Halotti Beszéd

⁵⁹ Lásd pl.: tautologikus szókapcsolatok (por és hamu, halál és pokol stb.), a bibliai eredetű *morte morieris* 'halállal halsz' hármas *figura etymologicá*vá bővítése, a hallgatósággal való intenzívebb retorikai kapcsolat (a megszólítások elhelyezése, az imádságra való hosszú – a beszéd felét kitevő – felszólítás) stb.

⁶⁰ MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222.

⁶¹ Vö. MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002. 83–125. 101–102.

⁶² HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

⁶³ Vö. még: Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52.

⁶⁴ HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

⁶⁵ Vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52; HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 87–88; MADAS: „Halotti beszéd és könyörgés” 222. stb.

egyértelműen *é-ző*, míg a Könyörgés *í-ző* nyelvjárásban íródott.”⁶⁶ A beszéd *lelic* (‘lélek’) és *elnie* (‘élnie’) szavával a könyörgés *lilki* (‘lelke’) és *ilezie* (‘élessze’) szóalakjai állíthatók szembe, ez utóbbihoz csatlakozik a *scegin* (‘szegény’) szó is. Mivel a könyörgés szövege viszonylag rövid, e néhány szóalak (történeti) nyelvjárási különbsége messze-menő következtetésekre nem kínál alapot.

Megfontolandó továbbá Benkő Loránd megállapítása is: „Egypár hangsúlyos szótagi tövokális *i-s* írásmódja mögött is könnyen rejtőzhet *ë-s* ejtés”.⁶⁷ Ehhez csupán megjegyzésként kínálkozik, hogy e jelenség nem kizárólag csak hangsúlyos szótagi tövokális esetén elképzelhető, lásd *scegin*. Mindazonáltal lehetséges, hogy ezek az eltérések valóban nem nyelvjárási, hanem „csupán” helyesírási változatokra vezethetők vissza. E különbség a két szöveg között ugyanakkor nem feltétlenül teljesen következetes, lásd a beszédben is: *ig* [fa], *igg* [ember], illetve a beszéd *lelic* szavának második magánhangzója.

Elképzelhető továbbá a két (helyesírási és nyelvjárási) szempont keveredése is, de az sem zárható ki teljesen – különösen ha a könyörgés nem másolat, hanem a beszéd lejegyzőjének saját fordítása (lásd alább) –, hogy a beszéd lejegyzésére visszahatott lejegyzőjének eltérő nyelvjárása (vö. a beszédben *[nugulma]beli* - *[uruzag]bele*, lásd még esetleg a könyörgésben: *kegilmehel*, a beszédben: *kegilmel*, *kegiggen*).⁶⁸

Keletkezéstörténeti (szerzőségi, nyelvtörténeti) megfontolások

Ugyancsak a korábbi nyelvtörténeti elemzések vetik fel annak lehetőségét, hogy a két szöveg esetleg nem egy szerző (fordító), nem egyidőben történt szövegalkotásának eredményeként jött létre: „felmerülhet a gyanú, hogy a Beszéd és a Könyörgés szövege nem egy szerzőtől és eredetijében talán nem is teljesen azonos időből való”, amit ugyanakkor „a két szövegrész egyébként nagy mértékben azonos helyesírási és nyelvi állapota legalábbis megkérdőjelez, illetőleg az esetleg mégis az eredetik készültének időbeli különbségét minimálisra zsugorítja”.⁶⁹ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk két további (liturgiátörténeti és szövegfilológiai) szempontot.

Liturgiátörténeti szempontból biztosra vehető, hogy a beszéd elhangzott temetési szertartásokon, retorikai csiszoltsága akár több évtizedes, a szóbeliségben érlelődött megformáltságot feltételez.⁷⁰ Benkő Loránd a keletkezését (nyelvtörténeti alapon) az 1170-

⁶⁶ GULYA János: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” 209. Az adatokhoz lásd még: ERDÉLYI Lajos: *A Halotti beszéd mint nyelvjárási emlék*. A Magyar Nyelvőr kiadása, Budapest 1915. 36, 58, 65.

⁶⁷ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 107.

⁶⁸ Ezzel szemben lásd a beszédben: *erette*, a könyörgésben: *[lilki] ert*; illetve a könyörgésben ingadózó *[szent]ii* - *[unutt]ei*.

⁶⁹ BENKŐ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 27; vö. HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 83–84. Vö. „Lehetséges, hogy a Halotti beszéd és könyörgés két különálló részének eredetije nem ugyanattól a szerzőtől, s talán nem is egészen ugyanabból az időből származik, csak a másoló illesztette össze őket”. DÖMÖTÖR: *Régi magyar nyelvemlékek* 31.

⁷⁰ HORVÁTH: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* 85.

es évekre teszi.⁷¹ Az sem kizárt, hogy a beszéd egy korábbi forrásból származó másolatként került a kódexbe. (Erre utalhat a kifejezetten másolási eredetű hibatipológia.)⁷² A magyar nyelvű könyörgés azonban nem (feltétlenül) hangzott el a szertartás latin szövege mellett. Készülhetett tehát akár későbbi időpontban is, a beszéd-től (de a Pray-kódexben közölt temetési szertartástól, benne a latin könyörgéstől is) teljesen függetlenül. Ezt a feltételezést valószínűsíti az alábbi szövegfilológiai szempont.

A beszéd – mint említettük – a Pray-kódexben található, ugyanazon lapon kezdődő latin szermó szabad adaptációja. A könyörgés pedig a szertartás rendjébe illeszkedő moníció vagy invitáció szövegek fordítása. Ez utóbbi megállapítás filológiai szempontból pontosításra szorul. Éppen a szoros szövegek fordítása engedi azt feltételezni, hogy a magyar könyörgés mégsem a Pray-kódexbeli szöveg felhasználásával készült.

Révai Miklós a könyörgés latin párhuzamaként a nürnbergi Szent Katalin-monostor kódexének szövegét idézi.⁷³ Felmerült a gyanú, hogy Révai nem tudta, hogy a Pray-kódexben is megvan a könyörgés forrásszövege.⁷⁴ Ez természetesen lehetséges. Ugyanakkor már Döbrentei Gábor rámutatott, hogy a Pray-kódex szövege néhány, látszólag jelentéktelen különbséget mutat a Nürnbergi-kódexétől (P *vocare* : N *liberare*; P *pietas Domini inmensa* : N *pietas Domini*; P *sinum* : N *sinu*).⁷⁵ A magyar könyörgés tekintetében azonban e különbségek mégsem jelentéktelenek. A könyörgés szövege ugyanis éppen ezeken a helyeken tér el a Pray-kódexbeli latinétól, egyben pontosan a Nürnbergi-kódex szövegváltozatát követi.⁷⁶ A magyar könyörgés forrásszövege tehát nem a Pray-kódex, hanem a már Révai által is ismertetett Nürnbergi-kódex által hagyományozott szövegváltozat. Ez azt jelenti, hogy a magyar könyörgés a Pray-kódexben közölt temetési szertartás szövegeitől függetlenül, egy másik hagyomány nyomán keletkezett. Lehetséges tehát, hogy a Pray-kódex ezen részének másolója a két magyar szöveg tekintetében is különböző forrásokból dolgozott, de azt sem lehet teljesen kizárni, hogy a könyörgés fordítását e másik hagyomány szövegváltozatára támaszkodva maga készítette. Mindkét lehetőség szolgálhatna magyarázattal az egyebekben bizonytalan, de feltehető nyelvjárási különbségekre. (Amennyiben azt feltételezzük, hogy a temetési szertartást és a Halotti beszédet lejegyző kéz saját fordítása a könyörgés, annak *í-ző* nyelvjárási sajátosságai a kódex keletkezésének a helyét is – ez esetben Boldva – meghatározná.)

⁷¹ BENKÓ: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei* 26. Vö. TERBE: „A nyelvemlékek” 59.

⁷² HAADER Lea: „Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti beszéd feze szaváról”, *Magyar Nyelvőr* CXXXIX (2015) 300–308., kül. 301–302.

⁷³ RÉVAI: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* 73.

⁷⁴ RÉVAI: *Antiquitates litteraturae Hungaricae* 73, J. HAJDÚ nyomán C. VLADÁR Zsuzsa jegyzete. Vö. még: C. VLADÁR Zsuzsa: „A Halotti beszéd kétféle latin fordítása, Sajnovics Demonstratiójában és Révai Antiquitatesában”, in STEMLER Ágnes (szerk.): *Források és hagyományképek*. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest 2014. 179–188. 180.

⁷⁵ DÖBRENTEI: *Régi magyar nyelvemlékek* 99; vö. ZOLNAI: *Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig* 52–53; FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.

⁷⁶ Egyetlen, latin szöveghagyományban nem szereplő különbség: *scegin ember* : P N *cari nostri*.

Mindazonáltal mivel a két magyar nyelvű, a Pray-kódexben egymás mellé került szöveg minden bizonnyal eltérő liturgikus forrásokra vezethető vissza, a beszéd és a könyörgés nemigen tekinthető egyetlen összefüggő szövegnek.

ÖSSZEGZÉS ÉS JAVASLAT

A fenti megfontolások következtetései természetesen eltérő súlyúak, egyenként vizsgálva nem feltétlenül tekinthető valamennyi önmagában meggyőző érvek. E szempontok *összessége* azonban kétségtelenül egy irányba mutat: a Pray-kódex 136^r lapján olvasható beszédre és könyörgésre szerencsésebb nem egyetlen összefüggő, hanem két különálló szövegegységként tekinteni. Más megközelítésben: valójában nem akad olyan szempont, mely támogatná a két szöveg szerves, egyetlen szövegegységként való összetartozását.

Ennek nyomán úgy vélem, hogy célszerű lenne e két nyelvemlékre önálló címmel hivatkozni: *Halotti beszéd*, illetve *Halotti könyörgés*.⁷⁷ Figyelemre méltó, hogy liturgia-történeti tanulmányában Földváry Miklós István hasonlóképpen említi a könyörgést: „A halotti könyörgésként ismert szöveg valójában nem könyörgés [...]”, illetve „A »halotti könyörgés« egy tényleges, minden forrásunkban meglévő liturgikus tétel pontos fordítása.”⁷⁸

A két szövegemlék ugyanakkor nyilvánvalóan egy szövegemlékcsoportot alkot. A nyelvemlékcsoport teljes címeként „(a) Halotti beszéd és (a) Halotti könyörgés” kínálkoznék, vagy egyszerűbben, összevonva – a hagyományt is tiszteletben tartva – *Halotti beszéd és könyörgés*.

A szövegemlékek rövidítésére a HB. (*Halotti beszéd*), illetve a HK. (*Halotti könyörgés*), a nyelvemlékcsoport rövidítésére pedig a HBK. javasolható.

A Pray-kódex készülő kritikai kiadásának megjelenése esetleg jó alkalomnak kínálkoznék – amennyiben a vizsgált szempontok nyomán megfogalmazott következtetésem a kódex kutatóinak körében egyetértésre talál – egy egységes terminológia és rövidítésrend bevezetésére.

⁷⁷ Utóbb figyeltem fel arra, hogy GULYA János (míg korábban a könyörgés élén E. ABÁFFY Erzsébet közlését idézve a „Halotti Beszéd Könyörgése” címet tünteti fel) tanulmányának végén – függelékként közölte saját olvasatában – elkülöníti a két szöveget Halotti Beszéd, illetve Halotti Könyörgés címek alatt. Érdekes e függelék bevezető mondatát is idéznünk: „A Boldvai Halotti Beszéd és a Halotti Könyörgés, nyelvünk legősibb *szövegemlékei*, a maguk egykori tagolódásában, de mai magyar betűkkel írva, olvasatom szerint így hangozhattak [...]”. GULYA: „A Halotti beszéd. Háttér és eredet” 216–218. (A kiemelés tőlem: Sz. R.) Vö. még: i. m. 209; GULYA: „Egy európai magyar nyelvemlék: a Halotti Beszéd” 339–340.

⁷⁸ FÖLDVÁRY: „Gyászszertartások a régi magyar liturgiában” 73.